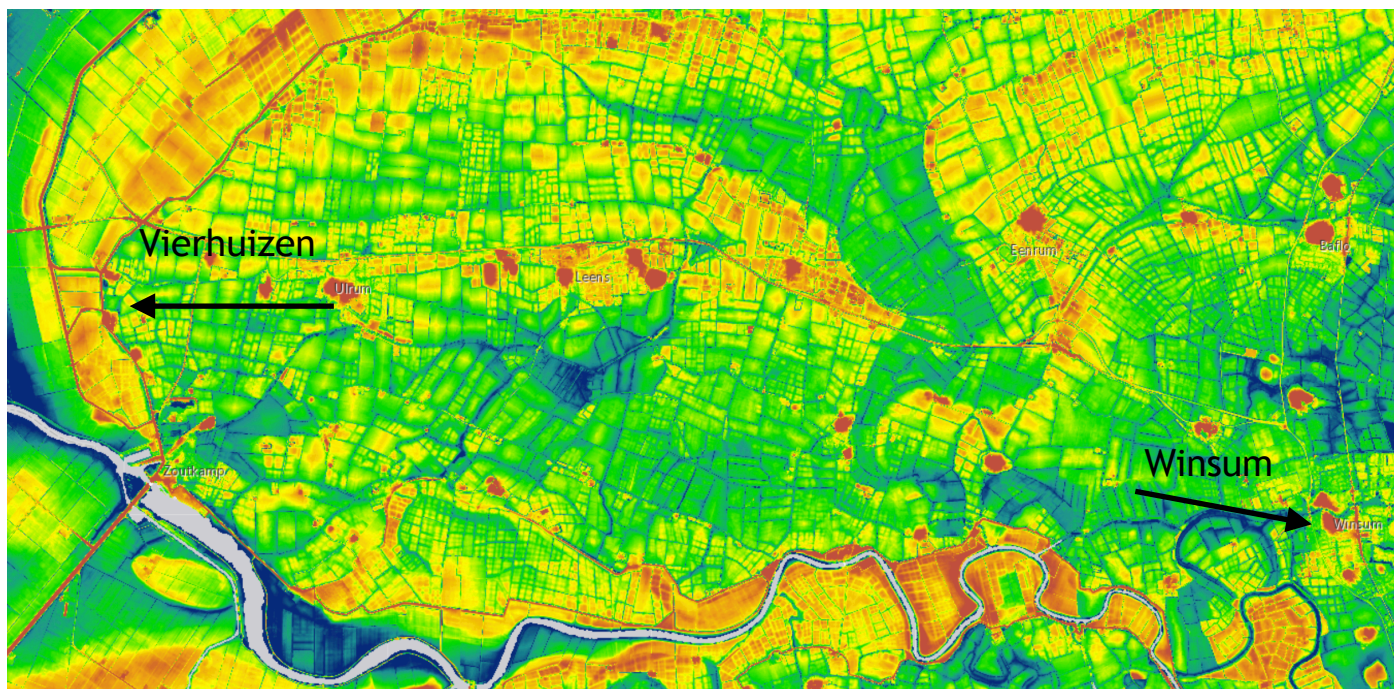

Infobestand Etappe Winsum Vierhuizen.

Blauw is laag en rood is hoog.

Winsum.

De informatie over Winsum vindt u in het Infobestand van Winsum bijhorende bij de aankomstdag.

Schillegeham.

De suffix '-forwerch' in de naam 'Skilgaforwerch', de oude naam voor Schillegeham, wijst op het feit dat het een **voorwerk** was van het **klooster van Aduard**. De naam is een samentrekking van het **Oudfries** woord *skelch* dat (net als bij bijvoorbeeld het Schilligepad ten noorden van **Tolbert**) verwant is aan het **Oudnoordse** *skjalgr* en "schreef" of "scheel" betekent en *ham* wat duidt op een hoek aangeslibd land. Waarschijnlijk verwijst de naam naar de ligging van het gehucht in een vroegere meander van de Hunze.

Door het gebied ligt een oude meander van het Oude Diepje, die zelf weer een oude meander vormt van het Reitdiep (de vroegere Hunze). Deze oude meander stroomde ook langs de locatie van boerderij **Baatjeborg** en wordt daarom ook wel 'Baatjeborgkronkel' genoemd. Bij Baatjeborg was er mogelijk al in de 13e eeuw een verbinding met de **Deel**; de gegraven verbinding tussen de **Hunze** en de **Fivel**. De meander wordt waarschijnlijk genoemd in een oorkonde uit 1323 toen de bewoners van het 'in Hammis' gelegen 'Skilgaforwerch' beloofden te zullen helpen bij het graven van een nieuwe waterloop omdat de oude ten zuidoosten van Schillegeham in verval was geraakt. Deze zijl werd aangelegd op initiatief van het **klooster Essen** dat samen met een aantal dorpen uit het **Gorecht** op deze wijze probeerde de afwatering te verbeteren. Het klooster Aduard zal als grootgrondbezitter in de omgeving waarschijnlijk een belangrijke rol erbij gespeeld hebben, maar wordt niet in de oorkondes hieromtrent genoemd. De nieuwe waterloop zal dan een **rak** in het Oude Diepje zijn geweest. Daarbij werd een nieuwe zijl gebouwd bij **Oldenzijl** op de plek waar het Zijldiep overgaat in het Oude Diepje.

Schaphalsterzijl.

Voor de aanleg van de zijlen waterden de maren in het gebied af op de Fivelboezem, (gebied waar nu de Eemshaven ligt) die in de loop van de late middeleeuwen steeds verder werd bedijkt en dichtgeslibd.. Toen echter de opslibbing van de buitendijkse gronden steeds verder toenam ontstonden problemen met de afwatering en werd besloten om de afwatering voortaan te regelen via de in 1361 gebouwde Winsumerzijl . Om dit te bewerkstelligen moesten nieuwe diepen worden gegraven. De Winsumerzijl was niet geschikt voor deze vergroting van haar achterland en om die reden werd in 1459 een nieuwe houten zijl gebouwd ten noorden van de Schapehals; de Schaphalsterzijl. Het **Winsumerdiep** werd hiervoor doorgetrokken naar het Schaphalsterzijl.

Pelgrimeren

in Groningen

In de Tachtigjarige Oorlog werd er een schans aangelegd bij de zijl door Staatsgezinde troepen. In 1581 werd deze schans veroverd door Spaanse troepen. Tijdens deze vijandelijkheden werd de houten zijl in brand gestoken. De zijl werd vervolgens weer hersteld.

In de loop der eeuwen verzandde het Reitdiep steeds verder en in 1629 werd een meander van het Reitdiep bij Garnwerd afgesneden (het **Oude Diepje**), waardoor de oude Winsumerzijl overbodig werd. Deze wordt sindsdien **Oldenzijl** genoemd. Ter vervanging hiervan werd een nieuwe stenen Winsumerzijl aangelegd direct ten noorden van de Schaphalsterzijl. Deze zijl werd ontworpen door stadsbouwmeester Anthoni Verburgh. De werkzaamheden hieraan begonnen in 1635. In 1636 werd een nieuwe uitwateringsgeul gegraven en in 1637 werd de oude Winsumerzijl gesloopt. In 1638 waren de werkzaamheden voltooid.^[1] Iets daarvoor werd in 1632 het zijlvester-timmerhuis gebouwd; de voorganger van het huidige waarmanshuis.

Tussen 1660 en 1662 zijn waarschijnlijk de sluisdeuren vervangen en mogelijk andere reparaties gepleegd, getuige een in 1660 gegoten **sluispot** (draaischarnier) van de Winsumerzijl (nu in **Groninger Museum**) en een gedenksteen met het jaartal 1662. In 1669 en 1733 werden plannen gemaakt voor een stenen Schaphalsterzijl, omdat de houten zijl veel onderhoud vergde en begin 18e eeuw tevens begon te lekken. In 1734 werd vervolgens de bouw van een stenen sluis aanbesteed. De nieuwe stenen Schaphalsterzijl werd geplaatst tussen de gebinten en op de vloer van de oude houten sluis. In 1790 werden beide zijlen voor het in die tijd astronomisch hoge bedrag van 48.000 gulden vernieuwd omdat bij hoog water er water onder de sluizen door kon sijpelen, wat op termijn kon leiden tot het wegspoelen van de grond eronder.

Nieuwe Sluis en latere reparaties.

Tussen de beide zijlen lag een eilandje dat bij de herstelwerkzaamheden van 1790 een stenen muur kreeg en in 1890 werd vervangen door een **schutsluis** (**keersluis**), de **Nieuwe Sluis**, om zo de scheepvaart te bevorderen.^[2] In dat jaar werden ook de gedenksteden geplaatst (1662) en (1733) in de beide oude sluizen. Zo liggen er sindsdien drie sluizen vlak bij elkaar. In 1843 werd het huidige waarmanshuis gebouwd op de plaats van het oude zijlvester-timmerhuis. In 1882 werden verschillende aanpassingen gedaan aan dit waarmanshuis.

Nadat in 1877 de dijk bij zoutkamp gereed was gekomen en eb en vloed waren verdwenen, werd in 1890 de Dam tussen de beide sluizen verwijderd en vervangen door een nieuwe sluis. Tussen 1916 en 1917 werden de sluizen vernieuwd, waarbij de houten puntdeuren van de Winsumerzijl en de Schaphalsterzijl werden vervangen door stalen schuiven. Alleen de Nieuwe Sluis behield haar bestaande puntdeuren. Deze werden pas in 1948 verwijderd. In 1956 werden tevens schotbalken aangebracht bij deze sluis. In 1965 werden de houten brugdekken vervangen door een betondek.

Nadat de zeedijken op deltahoogte waren gebracht en in 1969 de **Lauwerszee** werd afgesloten, verloren de sluizen hun functie. Sindsdien werden de sluizen decennialang verwaarloosd. In 1963 werd een weg aangelegd over de sluizen, waarbij over de Nieuwe Sluis een brug werd gebouwd.

Renovatie en bouw gemaal.

In 1995 nam het waterschap Noorderzijlvest het besluit om de drie sluizen af te breken, om plaats te maken om op deze plek een waterniveaunderschil te creëren in het kader van het opvangen van de gevolgen van de **bodemdaling** voor de waterbouwkundige **kunstwerken** als gevolg van de Groningse **aardgaswinning**; in een deel van het waterschap steeg het waterniveau namelijk steeds verder. Dit vormde het begin van een 10 jaar durende strijd over de plek.

Gealarmeerde burgers richtten namelijk daarop de 'werkgroep behoud en restauratie Schaphalsterzijl' op die in december 1995 werd omgezet in de 'Stichting Behoud Schaphalsterzijlen'. Na het indienen van 1600 handtekeningen tegen de sloop, besloot het waterschap de sloop niet door te zetten, maar een nieuw plan te maken: De zijlen zouden worden gerestaureerd en om het niveauverschil te realiseren werd er pal naast een gemaal gebouwd. Dat was echter tegen het zere been van de tegenstanders, die dit nieuwe gemaal niet vonden passen op deze plek qua sfeer en karakter; het 'historische ensemble' zou er door worden aangetast. Nadat bezwaren niets opleverden startten zij een juridisch gevecht tegen de bouw van de sluis. Ook kwamen ze met een alternatieve locatie; aan de westrand van het dorp **Winsum** bij de rioolzuiveringsinstallatie was ook een geschikte plek. De raad van de gemeente **Het Hogeland** die de bouwaanvraag behandelde, vond dit echter een 'inbreuk op het open landschap en de onmiddellijke omgeving' en wees het voorstel in 1998 af, om er enkele jaren later overigens wel een **windturbine** toe te staan. In hetzelfde jaar werden op voordracht van de stichting het sluizencomplex en de sluiswachterswoning aangewezen als rijksmonument. De bouwaanvraag voor het nieuwe gemaal werd echter goedgekeurd. In 2002 werd begonnen met de voorbereidende werkzaamheden. In september 2002 vernietigde de Raad van State echter de bouwvergunning, maar na een nieuw raadsbesluit konden de werkzaamheden in het voorjaar van 2003 worden hervat. De restauratie en bouw kostten 9 miljoen euro en werden grotendeels bekostigd door de **NAM** als veroorzaker van de bodemdaling. In november 2005 kwamen de restauratie van het oude sluizencomplex en het nieuwe gemaal **Schaphalsterzijl** gereed.

Schouwerzijl.

Het dorp is genoemd naar de zijl (spuisluis) in de Kromme Raken en de nabijgelegen wierde Schouwen. Rond de sluis is een dorp ontstaan, terwijl op de wierde waarnaar het dorp is genoemd slechts een enkele boerderij is overgebleven. Deze boerderij wordt vanouds Vledderbosch genoemd; oorspronkelijk bevond zich hier een voorwerk van het Oldeklooster te Kloosterburen.

Het Schouwerzijlvest is vermoedelijk in het begin van de 13e eeuw ontstaan door het afdammen van de Hunze, die eerder voorbij Pieterburen in de zee stroomde. Dit was pas mogelijk nadat dat de rivier via het Reitdiep een directe verbinding met de Lauwerszee had gekregen. Om het water uit de nieuwe polder te kunnen afvoeren, bouwde men een nieuwe sluis. Dit was zoals toen gebruikelijk een overdekte houten sluis. Het initiatief daartoe werd vermoedelijk genomen door de monniken van Oldeklooster, samen met de Abdij van Aduard, die aan de overkant van de Hunze te Schilligeham en Lutkehuizen twee voorwerken met omvangrijk landbezit had. Het huidige dorp Schouwerzijl ontstond dan ook op het terrein dat aan de Abdij van Aduard toebehoorde. Oldeklooster had een voorwerk op de wierde van Schouwen. Direct achter de noordelijke afsluitingsdijk werd in 1204 het Nijenklooster gebouwd, waarheen de monniken verhuisden; de nonnen bleven achter in Kloosterburen.

De sluis van Schouwerzijl wordt voor het eerst genoemd in 1371 als aqueductui in Schuwum (Schouwen). Dit is een meervoudsvorm van 'schouw, vaartuig, voetveer'. Schouwen betekent dus 'de plaats waar men zich liet schuiven, dat wil zeggen overzetten'. Eerder bevond zich hier kennelijk een oversteekplaats over de Hunze of het Reitdiep. Mogelijk betrof dit het latere veer bij Roodehaan. De Abdij van Aduard was daarentegen eigenaar van het veer te Aduarderzijl. De sluis, die bijna vijf meter breed was, voerde het water uit het oostelijke deel van Het Hogeland en het westelijke deel van het Halfambt. Daarvoor maakte men gebruik van de voormalige loop van de Hunze, die later verschillende namen heeft aangenomen: Kromme Raken, Hoornse Vaart en Broekstermaar. In de loop der jaren sloten ook de dorpen aan de noordkust zich bij het zijlvest aan.

In de jaren 1840 moet een nieuwe buitenhaven zijn aangelegd, althans in 1842 wordt gesproken over aan te leggen havenwerken en over het havengeld dat de schippers voortaan verschuldigd zouden zijn. In 1849 werd de houten kokerzijl vervangen door een open stenen zijl. Twee jaar later werd een nieuw waarhuis (zijlhuis) gebouwd naast de zijl, waar het zijlvest gedurende vijf jaar zitting hield; toen werd het zijlvest met een aantal andere zijlvesten samengevoegd tot het waterschap Hunsingo en werd het wapen daarvan in de gevel geplaatst. In 1918 is de zijl weer vernieuwd (in elk geval de sluisdeuren), getuige een gedenksteen in de sluis. De sluis bestaat nog steeds, maar heeft tegenwoordig geen functie meer. Het zijlhuis is aangemerkt als rijksmonument. Het huis heeft een opvallende gek op de schoorsteen: een witte paling, om aan te geven dat alleen de waarman vroeger het recht van vrije visvangst en -verkoop had. De paling wordt vaak (ten onrechte) voor een slang aangezien.

Rondom de zijl werden in de loop der tijd een aantal huizen gebouwd. Ook bevond zich hier vermoedelijk al een zijl- of waarhuis, dat tevens als herberg en vergaderplaats voor het bestuur fungeerde. In 1513 wordt een schoolmeester genoemd; in 1616 is sprake van een standerdmolen bij het dorp, waar ook de boeren van Warfhuizen en Maarslag hun graan moesten laten malen. Er ontstond een bloeiend havenplaatsje dat voor de omliggende dorpen een centrumfunctie vervulde.

e. Groot Maarslag.

Het gehucht ligt op een **wierde** die is opgeworpen op de oeverwal langs de vroegere loop van **de Hunze**. De wierde van Groot Maarslag is nog redelijk gaaf. Het is een ronde wierde, de rondweg of **ossengang** is nog aanwezig.

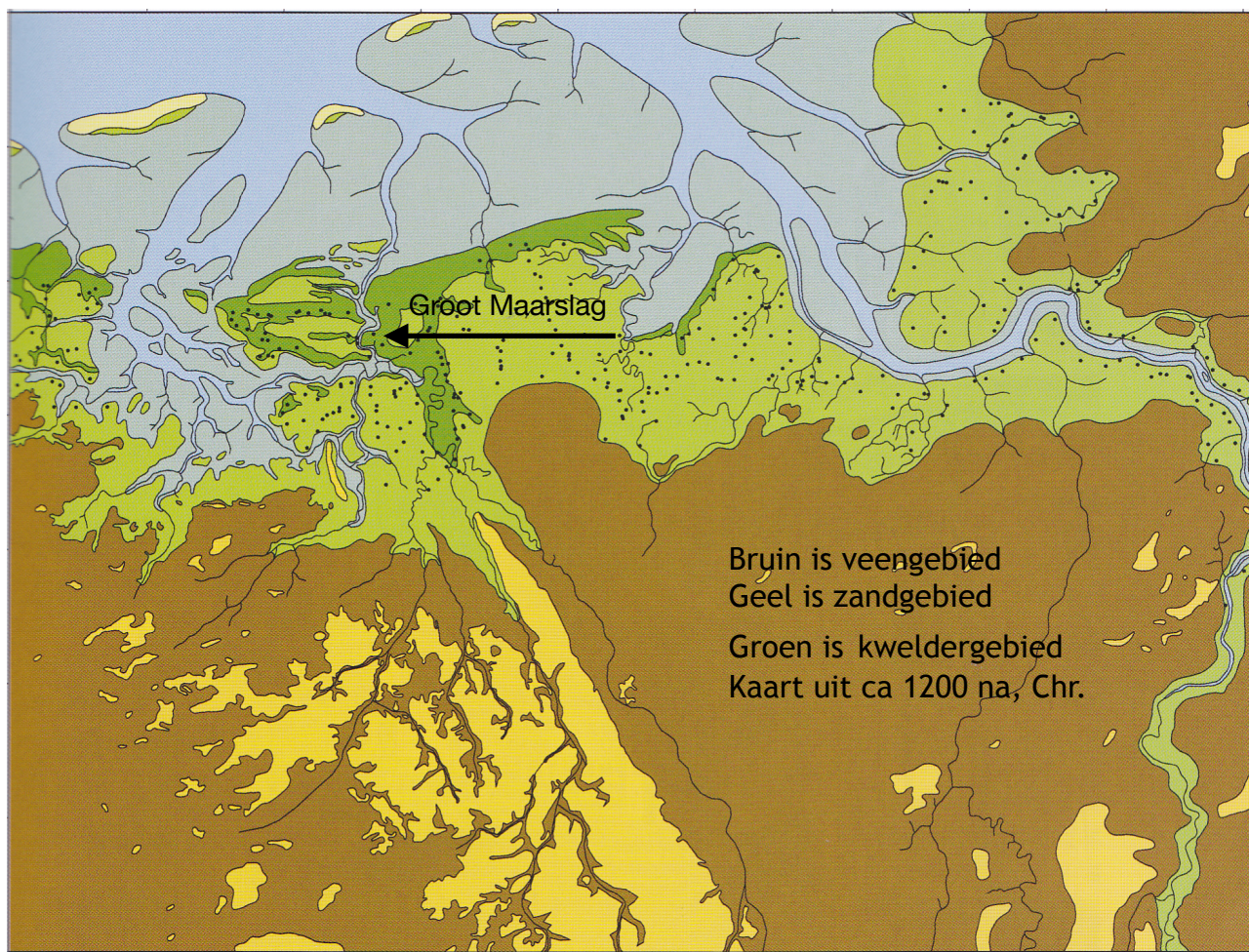
Groot Maarslag heeft nooit een eigen kerk gehad. Vanaf de wierde loopt het **Lijkenlaantje** naar **Klein Maarslag**, waar de kerk overigens al lang verdwenen is, maar het **kerkhof** nog steeds aanwezig is.

De naam werd in de middeleeuwen geschreven als Marsfliata, Marslete en Marslate. De naam is een afleiding van Maar (waterloop) en het Oostfries voor fliat (zeeboezem) en kan worden geduid als de verbrede mond van de Hunze.

f. Historische begraafplaats en voormalige locatie kerk Klein Maarslag.

Klein Maarslag is waarschijnlijk rond de jaartelling of nog wat later als wierde opgeworpen vanuit de veel grotere wierde Groot Maarslag. De wierde lag op een strategische plek aan de benedenloop van de Hunze. Deze strategische plek verdween na de Sint-Marcellusvloed van 1361 of 1362, toen de zijl van Schilligeham doorbrak en besloten werd om het Reitdiep van zeedijken te voorzien. De noordelijke benedenloop van de Hunze verwerd toen tot een klein riviertje, die plaatselijk de Kromme Raken wordt genoemd. Een oude naam voor het dorp is Marsliar (Munsterse parochielijst van 1475). De naam wordt verklaard uit de Oudfriese woorden 'mar' ("waterloop") en 'slag' of 'slachte' ("oeverversterking" of "dijk"). De 'dijk' (slag) heeft dan in de loop der eeuwen de 'rivier' (fliet) in de naam verdrongen.

Klein Maarslag is in het verleden een volwaardig dorp geweest. Het enige dat resteert van het vroegere dorp is het oude kerkhof. Dit grafveld was wellicht al voor de kerstening in gebruik en lag er blijkens opgravingen in elk geval al voordat er een kerk werd gesticht. Op 26 maart 1584 werd het dorp Maarslag en haar kerk door Staatse troepen uit Friesland in brand gestoken uit wraak voor een strooptocht door troepen van Francisco Verdugo. De wierde van Klein Maarslag werd in de 19e of 20e eeuw voor het grootste deel afgegraven. Het resterende deel steekt tot ongeveer 1,8 meter uit boven de omgeving.

Op de wierde heeft een kerk gestaan. In 1953 verrichtte professor Albert van Giffen opgravingen op de wierde, als onderdeel van grote opknapbeurt van het kerkhof.

Na de opgravingen werden in 1960 de plattegronden van de oude en de nieuwe kerk op de wierde aangegeven. De fasering werd aangegeven door middel van verschillende steenslag. Later is echter alles bedekt met schelpen, zodat de fasering niet meer zichtbaar is.

Op het kerkhof liggen een twintigtal zerken. De oudste zerk is van 1609 en heeft waarschijnlijk vroeger in de kerk gelegen. Vanaf het kerkhof loopt een Lijkenlaantje naar Groot Maarslag, dat in 1995 tot recreatief schelpenpad werd gemaakt, maar sindsdien weer verworpen is tot graspad.

Abel Stok, bos en bomgaard.

De herkomst van het eerste deel de naam Abel Stik is onzeker. Mogelijk is het genoemd naar een paal (stok) die daar in of bij het water was geplaatst namens de *abt* van *Olde-* en *Nijklooster* (ten noorden van Wehe-den Hoorn). De naam Abelstok wordt voor het eerst vermeld in 1521 in verband met het onderhoud van de *Kromme Raken* vanaf dit punt tot aan de sluis bij Schouwerzijl; in 1595 werd een regeling getroffen voor het onderhoud van de Abelstokstertil. Voor het toezicht waren de 'volmachten van Abelstok' verantwoordelijk. Tot 1826 hadden de boerderijen van Nijklooster een verplichting (*servituut*) tot het dagelijkse onderhoud, daarna nam de provincie het onderhoud over. Abelstok zou dan staan voor 'abtenstok'. De paal zou bedoeld kunnen zijn om een *doorwaadbare plek* aan te geven, het zou een *grenspaal* kunnen zijn geweest of een plek waar het wegstromende water stakte (*Oostfries stuken*, *Fries stûkje*), zoals bij de plaatsnaam Stockfleth (een verdronken dorp bij *Glückstadt*). De aanduiding stok zou ten

Pelgrimeren

in Groningen

slotte ook kunnen verwijzen naar een vlonder of smalle loopbrug met één leuning, Middelnederlands *stech*, Oostfries *steg*. Vergelijk ook Middelnederlands *stege* ('steiger, oprit van een dijk').

Het dorpsbos werd in 1924 aangelegd als appel- en perenboomgaard. Vanaf de jaren zeventig gaat het niet goed met boer en goed. De oude eigenaar overlijdt, zijn erfgenaam laat het bos verwilderen en een koper verdwijnt bijna in het cachot. Hippië en hillbillies weten er wel raad mee en maken biologisch zeer verantwoorde moes van het ooft. Maar het plaatselijk gezag houdt niet van appelmoes en biologische peren en stuurt de commune het bos uit. Als tenslotte ook huis en haard afbranden rest er niets dan woeste natuur. Zo rijk gezegend met fruit dat merel en kramsvogel er niet tegen kunnen eten.

Kromme Raken.

De Kromme Raken is een zijtak van het Reitdiep, gelegen in de gemeente Het Hogeland. Van oorsprong was het de benedenloop van de Hunze (het huidige Reitdiep), die zich, voor deze in de Waddenzee uitmondde.

Warfhuizen

Warfhuizen bestaat uit twee kernen op twee wierden die onderdeel vormen van de oude kwelderrug die van Warfhuizen via Zuurdijk en Ewer naar Panser liep. De wierden werden ergens in de middeleeuwen (voor 700) aangelegd aan weerszijden van een kreek die afwaterde op de monding van de Hunze en later werd vergraven tot het Warfhuisterloopdiep, die het Mensingeweersterloopdiep en de Kromme Raken verbindt met het Hunsingokanaal als oude trekvaart tussen Ulrum en Groningen. Op Werfhusen (van werf; "kunstmatige heuvel op de klei" in Duitsland heten de wierde een Warf en huizen; "huizen op de wierde"), de noordelijke en grootste, bevat de oude kerk (het huidige Mariaheiligdom en de kluis) en de eigenlijke dorpskern. De kleinere en zuidelijke heet Burum (van 'bûr'; "buurman", "landman"; "buurtgenoten") en ademt als buurtschap nog steeds de sfeer van vroeger tijden uit. In 1398 komt het dorp voor het eerst voor in de annalen. Op 26 maart 1584 (niet toevallig het feest van de patroonheilige van het dorp) werd het in brand gestoken door boze Friezen uit wraak voor het feit dat Verdugo van hieruit een strooptocht naar Friesland ondernam.

Kluizenarij Onze Lieve Vrouwe van de Besloten Tuin

De bedevaartkluis in Warfhuizen bouwt voort op de traditie van de Limburgse en Brabantse kluizenaars die ontstond in de tijd van de contrareformatie. De laatste broeder van die traditie is in 1930 gestorven in de Kluis op de Schaelsberg. In tegenstelling tot de meeste kluizen in het buitenland hadden deze kluizen een openbare kapel die vaak een rol speelde in de plaatselijke volksdevotie.

Na een geleidelijke neergang sinds de jaren tachtig van de 19e eeuw begon het aantal rooms-katholieke kluizenaars in Europa sinds het einde van de 20e eeuw weer te stijgen. Nederland bleef in eerste instantie bij die ontwikkeling nog wat achter. Wel zijn er altijd leden van kloosterorden geweest die als heremiet leefden, maar de 'kluizenaars zonder meer' waren na 1930 uitgestorven. De oude kluizen stonden leeg en verdwenen grotendeels. Dit was sommige gelovigen een doorn in het oog. In 2001 kon de leegstaande kerk van het Hogelandster dorp Warfhuizen door katholieken worden verworven, en in de travee tegen de toren werd een eenvoudige kluizenaarswoning gerealiseerd, die sindsdien ook door een heremiet (pater Hugo) bewoond wordt. De rest van het gebouw doet dienst als kluiskepel. De heremiet valt onder het bisdom Groningen-Leeuwarden en heeft zijn eeuwige geloften afgelegd in de handen van de bisschop van dat diocees (op 18 november 2012).

Sinds het Tweede Vaticaans Concilie het kluizenaarsideaal heeft willen doen heropleven is er in de jaren daarna nieuwe (summiere) regelgeving gekomen. In het kerkelijk wetboek, (de Codex Iuris Canonici, can. 603) wordt voor kluizenaars een striktere vorm van afzondering verlangd dan vroeger in Nederland gebruikelijk was. Zodoende is er in Warfhuizen een afgesloten gebied (clausuur) waarbinnen de kluizenaar werkt en bidt. In de kerk is dit zichtbaar door het grote clausuurhek dat het priesterkoor van het schip scheidt.

Officie en gebruiken.

Zoals in de contemplatieve kloosters wordt in Warfhuizen het Officie onderhouden. In het Westen wordt dat meestal gebeden volgens de ordening van de heilige Benedictus, maar de kluisbroeder van Warfhuizen is in 2009 overgestapt naar het officie van de heilige Johannes Cassianus uit de 5e eeuw. Cassianus baseerde zijn schema op de gebruiken van de kluizenaars in de Egyptische woestijn, de zogenaamde woestijnvaders. Zodoende is het voor heremieten buitengewoon geschikt.

In plaats van de acht (meest korte) psalmofficies van Benedictus schrijft Cassianus twee (langere) waken voor, één aan het begin, en één aan het einde van de nacht. Deze waken worden in Warfhuizen op fluistertoon gezongen in het Latijn. De andere gebedstijden hebben geen officie met Psalmen, maar worden in stilte gebeden door middel van het Jezusgebed.

Het Warfhuister officie wijkt zodoende tegenwoordig duidelijk af van dat van de oude Nederlandse kluizenaars, die meestal een (kortere variant van) de getijden van Benedictus gebruikten. Toch blijft de invloed van de Limburgse traditie op de sfeer in de kluis duidelijk merkbaar aan verschillende toevoegingen uit de volksdevotie, zoals het hardop gebeden rozenkransgebed en verschillende litanieën die op verschillende tijden van de dag worden gezongen. Ook de inrichting van de kerk verraadt het voortborduren op 17e eeuwse voorbeelden door barokke elementen. De verering van de heilige Gerlachus van Houthem, van wie een reliekschrijn aanwezig is in het retabel van het rechter zijaltaar, neemt in de kluis een bijzondere plaats in. Ook de heilige Antonius Abt wordt er bijzonder vereerd. Van hem wordt er een relik op het Heilig Kruisaltaar bewaard.

Naast de oude zuidelijke kluizenaarstraditie zijn er in de liturgie nog enkele andere invloeden merkbaar. Het feit dat er enkele vrijwilligers Russisch-orthodox zijn, heeft ertoe geleid dat 's avonds na de Completen het Jezusgebed wordt gezongen (in het Grieks). Verder is vooral in het gebruikte dialect van het Gregoriaans de invloed van de kartuizertraditie merkbaar.

Eucharistische aanbidding

Vanaf mei 2009 heeft de bisschop van Groningen-Leeuwarden de kluis van Warfhuizen aangewezen als plaats waar de uitstelling van het heilig Sacrament mag plaatsvinden. Sindsdien is er dagelijks vanaf 16.00 Sacramentsaanbidding, waarin de rozenkrans voor de bedevaartgangers (om 17.00) is opgenomen.

Warfhuizen als Mariabedevaartplaats.

De meeste bezoekers van de kerk komen er in het bijzonder om Maria te vereren. Dit is begonnen nadat in 2003 een levensgroot Spaans processiebeeld, de 'Bedroefde Moeder van Warfhuizen', in de kapel was geplaatst. Het beeld had zo'n aantrekkingskracht op gelovigen uit binnen- en buitenland dat de kapel een bedevaartsoord werd.

Vliedorp.

Vliedorp is ontstaan op een wierde uit het begin van de jaartelling. Rond 1200 werd hier een stenen kerk gebouwd. Tot die tijd moet het dorpsgebied tot de parochie van Leens hebben gehoord. Het dorp wordt voor het eerst vermeld in 1418 als 'to Fleghum'. Deze naam wordt verklaard uit het Oudfriese fliach-hêm, wat wordt vertaald als 'vluchtplaats'; de plek (heem) waar men bij hoogwater naartoe kon vluchten (vlieden). In een oorkonde van 1495 wordt gesproken van Fledorper karspel. Vanaf die tijd wordt de naam met het achtervoegsel -dorp geschreven.[1] Het was in 1445 een van de vier dorpen binnen de rechtstoel het Grote Reedschap van Ulrum. In 1651 werd het dorp kerkelijk verenigd met Niekerk, omdat het nog nauwelijks iets voorstelde. De kosterij (met de school) was toen al verplaatst naar het nabijgelegen havenplaatsje Houwerzijl. De kerk en het kerkhof bleven in gebruik. De afbeelding van de kerk en haar toren zijn onder andere te vinden op een kaart van Jannes Tideman uit 1658. Volgens Van der Aa was de toren van hout. Na 1695 werd de kerk door verval niet meer gebruikt en is kort daarna (vóór 1700) afgebroken. Bij de Kerstvloed van 1717 gingen in Vliedorp 32 huizen verloren en raakten er nog veel meer beschadigd. Bij de overstroming kwamen 48 mensen, 142 koeien, 29 paarden, 16 varkens en 194 schapen om het leven. Na de vloed trokken nog meer mensen weg, onder andere naar het dorp Niekerk.

De laatste huizen van Vliedorp werden afgebroken rond 1750, de weem (pastorieboerderij), die ten noorden van de kerk stond, kreeg echter een nieuwe functie als landarbeiderswoning en werd pas na 1850 afgebroken. In de volksmond heet de wierde van Vliedorp daarom Ol Weem, ook gespeld als Olle Weem of Olweem. Weem komt van het Oudfriese wetheme en betekent kerkelijk bezit. Ol komt van old (oud).

Het dorp Niekerk, de naam betekent nieuwe kerk, heeft een kerk uit de 13e eeuw.

Kerk Niekerk

Een rechtgesloten, 13e eeuws zaalkerkje dat geheel bepleisterd is. Onder dat pleisterwerk bevindt zich veel origineel bouw materiaal: drie muren met kloostermoppen. In 1629 is er flink verbouwd: de toren, westmuur en een klein stukje zuidmuur werden opgetrokken uit kleinere stenen. Ook werden de originele romaanse vensters vergroot tot brede

rondboogvensters. Binnenin de kerk is er een houten plankenzoldering, een 18e eeuwse preekstoel en een herenbank uit 1680 met wapens van Van Inn- en Kniphuysen en Lewe. Tussen 525 en 50 jaar v.C. werden de vruchtbare kwelders in dit gebied regelmatig overstroomd; waarschijnlijk is men in die tijd begonnen met de aanleg van wierden. Door de aanhoudende dreiging van de zee en de continue bewoning werden de wierden met het verstrijken der tijd steeds hoger. Op een van deze hoge wierden ligt het wit bepleisterde zaalkerkje van het dorp Niekerk; al van ver te zien. Het recht gesloten gebouw werd opgetrokken in de 13e eeuw en is, volgens de lisenen op de noordwand, drie traveeën lang. In 1628-'29 werden, in het kader van een grote verbouwing, de zuid- en westgevel afgebroken. Daarna werd de zuidgevel tot één meter onder de daklijst opnieuw opgemetseld met de gesloopte kloostermoppen. Voor de westgevel en de rest van de zuidgevel werden nieuwe, kleinere stenen gebruikt. De 120 cm dikke noord- en oostmuur stammen grotendeels uit de middeleeuwen. Bij de verbouwing zijn de beide lange zijden verlaagd en vermoedelijk is tegelijkertijd het huidige dak, uitgevoerd als steile eikenhouten sporenkap, aangebracht. De forse houten dakruiter op de westzijde is uit dezelfde periode. Op de met leien gedekte spits staat een windvaan met de leeuw van het geslacht Lewe. Zowel de noord- als de zuidmuur zijn voorzien van drie rondboogvensters met een houten roedeverdeling. Het rechthoekige portaal in de westgevel geeft tegenwoordig toegang tot kerk. Boven dit portaal werd een gedenksteen ingemetseld naar aanleiding van de verbouwing in 1629. De herstelwerkzaamheden in 1629 vonden plaats onder verantwoordelijkheid van Evert Lewe, collator van de kerk. Deze Lewe was aandeelhouder van de West-Indische Compagnie, die het jaar daarvoor een grote slag had geslagen met het kapen van de Zilvervloot. De herdenkingsteen boven het portaal vermeldt deze gebeurtenis. In de top van de thans volledig gesloten oostgevel zit een drietal blinde nissen met inspringende rondbogen. Daaronder, verborgen onder de pleisterlaag, bevinden zich nog drie klimmende vensternissen. De kerk is volledig gepleisterd en voorzien van schijnvoegen. Tijdens de verbouwing van 1629 werden de stenen gewelven gesloopt en vervangen door een zoldering van bakstenen op eikenhouten moer- en kinderbinten: dit bijzondere vloertype betreft vloeren van bakstenen of plavuizen die rechtstreeks op houten ribben zijn opgelegd. De hart-op-hart maat van die ribben moet dus afgestemd zijn op de maat van de bakstenen. De bakstenen liggen rechtstreeks op de dwarsbalken en hebben vrijwel zonder uitzondering een lengte van ongeveer 30 cm. De naden tussen de stenen zijn gevuld met kalkspecie. Bijna altijd liggen de bakstenen op hun plat. Deze zoldering is later aan het oog onttrokken door het aanbrengen van een houten plafond met geprofileerde lijsten. Het westelijke deel van de oude stenen zolder werd rond het midden van de vorige eeuw gesloopt om het orgel te kunnen plaatsen. Twee derde van deze fraaie balkenzolder met sleutelstukken (een langwerpige plat stuk hout, dat ter ondersteuning onder de kop van een balk is aangebracht) bleef gelukkig gespaard. De preekstoel, tegen de oostelijke muur, stamt uit het eind van de 18e eeuw. Op de panelen van de zeszijdige kuip zijn smalle sierlijsten aangebracht. De onderste uitstulping van de kuip is versierd met gesneden bladwerk en een soort Andreaskruis. Aan de noordzijde van de preekstoel staat de herenbank van de familie Von Inn- und Kniphausen uit de 17e eeuw. Het gesneden opzetstuk is versierd met de wapens van dit geslacht en van de Lewe's. Een achttal grafzerken ligt in het middenpad en op het koor. De oudste zerk is van de 'eerzame' in 1564 overleden Hayo Wyrts.

Het huidige orgel werd in 1883 gemaakt door de Fa. Petrus van Oeckelen en Zonen en is sindsdien niet gewijzigd. De kas is geschilderd in eikenimitatie, aan de klavierzijde in essenimitatie. De opvallend grote adelaars en de decoratie van muziekinstrumenten op het orgel zijn zwart geverfd. Een 'neogotische' gietijzeren balustrade begrenst het orgel aan weerszijden. De orgelbalustrade rust op twee zwarte zuilen.

Panser.

Panser is zeer waarschijnlijk de oudste bewoonde plaats in De Marne. Bij onderzoek aan de wierde ter plaatse zijn scherven gevonden die gedateerd konden worden op de zesde eeuw voor Christus. Ter plaatse heeft de borg Panser gestaan. De borg, genoemd naar de familie Panser, is in de achttiende eeuw gesloopt. Op het voormalige borgterrein staat nu een boerderij.

Beusum.

Beusum is een wierde ten zuiden van Vierhuizen. De wierde is niet meer bewoond. Ten oosten van de wierde ligt de kop-hals-rompboerderij Beusum. Langs deze boerderij loopt een fietspad (het Panserpad), een oud kerkpad tussen Panser en Vierhuizen. De naam Bevenzehuysen die in een oorkonde uit 1408 wordt genoemd, wordt wel gedacht dezelfde naam te zijn als Beusum. Beusum zou dan een verbastering zijn.

Vierhuizen.

Vierhuizen ligt pal aan de slaperdijk van de voormalige Lauwerszee en was tot 1927 een vissersdorp, net als het 2½ km zuidelijker gelegen Zoutkamp. De oudste vermelding van de naam Vierhuizen dateert uit 1525. De plaats heeft zijn naam te danken aan de vier stenen huizen die er toen stonden. Door de aanleg van de Kerkvoogdijpolder verloor het die betekenis. Deze polder sloot het "gat" dat bestond tussen de noordelijk gelegen Westpolder en de zuidelijke Panserpolder.

Molen Vierhuizen

Er is verrassend weinig bekend over de eerste honderd jaar van molen De Onderneming. Volgens een sluitsteen in de molen werd deze in 1858 gebouwd in opdracht van het echtpaar Jacob Jans Loots en Geertruid Bolt, bakkers in Vierhuizen. Een halve eeuw geleden zag het er slecht uit voor de blikvanger van Vierhuizen. De molen was erg vervallen en in 1952 werd dan ook een sloopvergunning aangevraagd. De Onderneming is een achtkante stellingmolen. De stelling is de houten omloop bovenop een (meestal) stenen onderbouw. Stellingmolens zijn daardoor tot wel 12 meter hoger dan grondzeilers. Grondzeilers zijn molens waarvan de wieken bijna de grond raken. Stellingmolens staan meestal in de bebouwde kom. Daar is immers meer hoogte nodig om genoeg wind te vangen.

Kerk Vierhuizen.

De kerk van Vierhuizen is van oorsprong een tufstenen kerk die stamt uit de middeleeuwen. In de loop der eeuwen heeft het gebouw veel te lijden gehad van weersinvloeden. De kerk heeft op 23 december 2006 tijdens een live-uitzending van de AVRO de finale gewonnen van de BankGiro Loterij Restauratie. De kijker kon telefonisch of per sms zijn stem uitbrengen. Dankzij deze actie zijn in 2007 het dorpskerkje en het orgel voor een bedrag van 920.000 euro volledig opgeknapt.

Deze tufstenen kerk is vele malen aangepast, verbouwd en meerdere keren van de ondergang gered. Nu is het een rechtgesloten zaalkerkje met vergrote rondboogvensters en een inpandige toren met bovenop een naaldspits en leeuw als windvaan. Vroeger stond er een vrijstaande toren die als richtlijn werd gebruikt bij de vaststelling van de grens tussen Groningen en Friesland. In 1839 is deze toren afgebroken en vervangen door de huidige, inpandige toren. In 1869 werd de kerk bepleisterd en de bouwgeschiedenis bedekt.

Het is een rechthoekige zaalkerk van 12 x 8 meter, gebouwd van tufsteen. Het oudste, romaanse gedeelte van de kerk is waarschijnlijk gebouwd halverwege de 12e eeuw. Tegen het jaar 1400 werd een vierkant gotisch koor van 8 x 8 meter aangebouwd, waarvan in de muren nog sporen van aanhechtingen te vinden zijn. Het gebouw, van origine een recht gesloten kerk met drie traveeën, verkeerde na de Reductie van Groningen (1594) in deplorabele toestand. In 1640 onderging dit gebouw een ingrijpende verbouwing: er werden grote rondboogvensters ingebroken in noord-, oost- en zuidwand. West- en oostgevel werden versterkt met zware steunberen. De westgevel kreeg een ingangspartij die geflankeerd wordt door twee blinde vensters.

In 1869 werd de kerk helemaal bepleisterd. Een belangrijk onderdeel van de restauratie van 2007 was de verwijdering en vervanging van het oude pleisterwerk. Daardoor kon met redelijke zekerheid, op grond van het vele tufsteen dat daarbij tevoorschijn kwam, de oorsprong van de kerk halverwege de 12e eeuw gedateerd worden. Ook de oorspronkelijke losstaande toren bleek bij de afbraak in 1839 grotendeels uit tufsteen te bestaan.

In 1844 kreeg de kerk haar huidige, inpandige toren. De toren heeft blinde vensters aan de westzijde en boven de galmgaten zijn de wijzerplaten van het uurwerk uit 1946 aangebracht. Het wapen van het

geslacht Lewe, de leeuw, bekroont als windvaan de ingesnoerde naaldspits van de toren. De klok werd in 1630 gegoten door Nicolas Rovier en André Robertin in opdracht van Anna en Geert Lewe, Vrouwe en Heer van de beide borgen in Vierhuizen. Op de klok staan hun wapens en Nicolas Rovier's meesterteken. Binnen is het helder door de grote rondboogvensters in combinatie met het licht geschilderde houten tongewelf. Er zijn weinig sporen van het verleden te zien. De originele scheiding tussen koor en schip is nog te herkennen aan twee opgaande pijlers op noord- en zuidmuur, vermoedelijk restanten van een triomfboog. Het naar buiten wijken van noord- en zuidmuur, nu door trekstangen bij elkaar gehouden, zou het resultaat kunnen zijn van de spatkrachten die door een stenen overwelling worden uitgeoefend. De kansel dateert uit de 17e eeuw maar alleen de kuip met fraai houtsnijwerk is nog origineel. Op de hoeken van de boogpanelen zien we personificaties van deugden in de vorm van hermen (rechthoekige, naar onder toe enigszins taps toelopende zuil waarvan het bovenste deel bestaat uit een buste). Deze personificaties van deugden bezitten de bijbehorende attributen: Geloof (Bijbel en kruis), Hoop (anker en duif), Liefde (moeder en kind),

Pelgrimeren

in Groningen

Gerechtigheid (weegschaal en zwaard), Sterkte of Standvastigheid (vrouw met afgebroken zuil). Onder de lezenaar staan de wapens van de familie Lewe die in 17e eeuw het collatierecht bezat.

In 1927 werd het meubilair, de orgeltribune en de achterwand onder de tribune in een blauwgroene kleur geschilderd. De doopvont kent een boeiende combinatie van materialen: oud hout met rondom gesneden de symbolen van Geloof, Hoop en Liefde en met rankwerk aan de onderzijde, een onder- en bovenrand van smeedijzer en de natuursteen van het bekken.

Het orgel werd in 1893 nieuw gebouwd door de firma P. van Oeckelen. Dit instrument verving een orgel dat in 1845 in de kerk was geplaatst. De gewelfde orgelgalerij wordt geschraagd door twee houten zuilen. In 2007 heeft Mense Ruiter, tegelijk met de restauratie van het kerkgebouw, het orgel gerestaureerd.